

ЖЕСТОВИТЕ ЗНАКОВИ ЕЗИЦИ КАТО КОНВЕНЦИОНАЛНИ СИСТЕМИ В КОМУНИКАЦИЯТА НА ГЛУХИТЕ ХОРА

Дияна ГЕОРГИЕВА

Тракийски университет, България

E-mail: paskaldi1929@abv.bg

SIGN LANGUAGES AS CONVENTIONAL SYSTEMS IN COMMUNICATION OF DEAF PEOPLE

Diyana GEORGIEVA

Trakia University, Bulgaria

E-mail: pasakaldi1929@abv.bg

ABSTRACT: Sign languages are conventional communication systems that arise spontaneously in all deaf communities around the world. The current article offers a glimpse into the problem of the essence of a natural human language, which exists in a physical modality different from that inherent in vocal language, which has imposed its centuries-old monopoly as an object of study. The present theoretical study is aimed at building a comprehensive vision of sign languages, which, until recently, have been marginalized in research interests. A brief historical analysis of the whole cycle of arising research in the field of sign language linguistics is presented. A special focus is placed on the genealogical relationships of sign languages, the identification of which still remains in the realm of hypothetical reasoning, in contrast to spoken languages, where this is stated as a clearly defined scientific fact. A well-deserved place is given to the quantitative dimensions of sign languages in the contemporary world. Harmonized data collection in the world register of visual languages is clearly in a position of direct dependence on social and linguistic factors. The question of the non-homogeneous character of sign languages, determined by territorial and social variations, is also considered. Despite the contrasts identified at different linguistic levels, specific features inherently present in the deaf community can be found in the variations of visual languages.

KEYWORDS: sign language, sign, gesture, communication, deaf people, sign language linguistics, genealogical affiliation, quantitative dimensions, territorial and social variations

Лингвистиката на жестовите езици като плод на виталния академичен дух съществува повече от 60 години – от забележителния момент, в който Уилям Стоку поставя въпроса за статута на американския жестов език на глухите хора и успява да убеди научната общност в неговата уникалност и пълноценност. Първоначалните изследвания са фокусирани предимно върху утвърждаването на лингвистичния статус на жестовите езици като пълноценни езици, еквивалентни по сложност и функции на звуковите езици. Интерфейсът между знаковия език¹ и жестовите се превръща в гореща и коментирана тема, особено що се отнася до генезиса на езика и основите на човешкото познание. Понастоящем библиотечните колекции са научна съкровищница от значителна база данни за жестовите езици, която е все още несравнима в количествено отношение с обема от научни факти за звуковите езици. Легитимирането на знакова система, оперираща с различен от вокалния език код, провокира научния интерес на изследователите, вдъхновени от новата лингвистична реалност. Публикувани са задълбочени анализи на фонологичната² и граматичната структура на визуалните езици, както и за тяхното овладяване и използване. Последните две десетилетия са белязани от генериране на нови модели за описание на отделните компоненти от

¹ Основна единица на знаковия език е жестовият знак, който подобно на думите е лингвистичен символ на съществуващи обекти, явления и абстрактни понятия. Това е лингвистичен знак, съществено различен от несъзнателните жестове (жестикулацията), които съпътстват и подкрепят по образен начин изразяваните мисли в междуличностната комуникация чрез устен език. Освен тези жестови знаци, в езика на глухите хора се използват лингвистично и други символни знаци – дактилни, лицева експресия, позиция на тялото. Затова терминът *знаков език* (Sign language) става общоприет и измества термина *жестов език* (Попзлатева, 2017).

² У. Стоку системно демонстрира, че в структурата на жестовия език съществува фонологично равнище, еквивалентно на фонологичното равнище на звуковия език (Stokoe, 1960; Stokoe et al., 1965). Приложеният метод на лингвистичен структурен анализ идентифицира сложна система от базови визуално-двигателни кодове, наречени *керем* (днес – *визуални фонем*). Подобно на звуково-артикулационните, те изграждат сублексикалната структура на езика, но механизмите на експресия и рецепция кардинално се различават (Попзлатева, 2017).

архитектониката на жестовите езици. Крослингвистичните изследвания на различни жестови езици и социални пространства, както и кросмодалните сравнения с говоримите езици придобиват все по-голяма популярност. В полето на приложната лингвистика бимодалното билингвистично образование и жестовият превод добиват статут на две от най-интензивно изучаваните области. Плътно до тях се подреждат изследванията на визуалния език в контекста на неговата художествена употреба (например поезията). Ревизиран е дискурсът в науките за глухотата, която през призмата на новата парадигма за нейното обяснение се приема като културно и лингвистично различие, което обогатява света (Harvey, 2008). Днес преобладаващата част от националните жестови езици са предмет за изучаване в средното училище и висшите учебни заведения, а за тяхното овладяване е разработен богат арсенал от образователни ресурси. Актуалното изследване е мотивирано от оскъдното количество разработки в българското лингвистично пространство, отразяващи фундаментални характеристики на жестовия език, който използва друг канал за перцепция на информация (зрителният) и се реализира посредством друга физическа субстанция – пространствено-кинестична. Основната цел на теоретичното проучване кореспондира с изграждането на цялостна визия за жестовите езици, чието изучаване се явява сравнително младо направление в модерната лингвистика. *Обект* на изследване са жестовите езици като конвенционални системи в комуникацията на глухите хора – техните носители. В качеството на *предмет* встъпват някои типологични характеристики на жестовите езици, проявяващи се в генеалогичен, количествен и вариационен контекст.

Кратък исторически ракурс, посветен на изследванията върху жестовите езици

Документирани данни за съществуването и използването на системи за мануалножестова комуникация от глухите хора се откриват още в древните хроники. Класически литературен пример е знаменитият диалог на Платон (428/427 – 348/347 пр. н. е.) „Кратил, или за правилността на имената“, в който Сократ формулира следното красноречиво съждение: „Отговорете ми: ако нямахме глас, нямахме език, но бихме искали да обясняваме на другите околните предмети, няма ли да обозначаваме всичко с помощта на ръцете, главата и въобще с цялото тяло, както правят хората, които нямат способността да говорят?“ (Платон, 2006, с. 477). През XVII век видният френски философ Рене Декарт издига хипотеза за статуса на визуалните знакови езици на глухите и ги определя като образци на истински човешки езици (цит. по Johnston, Schembri, 2010). Аналогични идеи са споделяни от много европейски учени от XIX век (Kendon, 2004). Един от първите френски педагози, посветил усилията си на обучението на глухите, Roche Ambrose Obost Bebian, прави опит за разработване на система от „мимографични“ символи за писмено кодиране на визуални знаци, използвани в Парижкия институт на глухите, в основата на която лежи концепцията за декомпозиране на жеста на съставните му елементи (цит. по Fisher, 1973). Въпреки революционния просветителски дух тези ранни начинания заглъхват и лингвистични изследвания върху визуално-пространствените езици се инициират едва през втората половина на XX век.

За начало на жестовата лингвистика може да се приеме периодът от средата на 50-те до началото на 70-те години на XX век – време, в което се появяват първите научни трудове в лингвистичното пространство, посветени на визуалните езици. Ярък представител на жестовата семиотична школа е У. Стоку (лектор по английски език за нечуващи студенти в емблематичния по рода си *Gallaudet College*, Вашингтон), чийто оригинален труд *Sign Language Structure: An Outline of Visual Communication Systems of the American Deaf* (Stokoe, 1960) представлява първият дескриптивен модел³ на визуалния език чрез прилагане на лингвистична методология. В научното произведение са представени убедителни доказателства за американския жестов език (ASL) като автономен и пълноценен лингвистичен феномен със собствена лексикална и граматична композиция. За възприемане на литературното постижение като значимо благоприятства общият научен климат в тази времева рамка и в частност, разпространението на концепцията за структура. Именно понятието *структура* се превръща в централно за много научни микропространства. Пет години по-късно знаменитият учен в съавторство със своите глухи колеги Д. Кастерлайн и К. Кронеберг публикува

³ В някои литературни източници като предшественик на Стоку се споменава Бърнард Терворт, който през 1953 г. публикува на холандски език описание на жестовата комуникация между глухи деца, пребиваващи в интернат на територията на Холандия. Той отстоявал позицията за необходимостта от използване на визуалната комуникация в качеството ѝ на помощно средство за овладяване на „истинския език“ – холандски (устен) или английски (устен). След ограмотяване на глухото дете и неговото интегриране в общността на чуващите визуално-пространственият език преставал да бъде обект на внимание и основно средство за общуване (Stokoe, 1990).

речник на американския жестов език (*A dictionary of American Sign Language on linguistic principles*), базиран изцяло върху лингвистични принципи (Stokoe, Casterline, Croneberg, 1965).

Научните успехи на Стоку и неговите колеги първоначално не се посрещат с ентузиазъм от представителите на академичната общност, сред която господства дълбокото убеждение, че жестовите езици не са „истински“ езици, в резултат на което се поставя под съмнение ценността на тяхното изучаване (Stokoe, 1990, p. 3). Въпреки нееднозначното отношение на лингвистичната колегия към изследванията на жестовия език интересът към неговата природа постепенно нараства. В началото на 70-те години на миналия век се лансира идеята, че изучаването на човешкия език не би било пълно без изследване на системите за визуалнознакова комуникация на глухите⁴ хора. Като превръщат тази концепция в свое кредо, У. Белуги и Е. Клима (специалисти в областта на неврологията и езиковедството) създават първата лаборатория за проучване на жестовите езици, където впоследствие подготвят цяла генерация от глухи и чуващи изследователи на тези езици. Ранните научни референции на Клима и Белуги обхващат широк диапазон от теми в изследването на визуалните езици, вариращи от иконичност и фонология до граматични категоризации и поезия (Klima & Bellugi, 1979). Техните произведения продължават да поддържат своята актуалност и да бъдат отправна точка в литературните текстове на младите лингвисти. През 1972 г. е основано международното списание *Sign language Studies*, на чиито страници още през първите години се появяват статии, посветени на американския жестов език и други визуални езици. Изследователската активност намира логично продължение в организирания през 1979 г. в Стокхолм (Швеция) *Първи международен симпозиум за изследване на жестовите езици (International Symposium on Sign Language Research – ISSLR)*, на който презентират своите научни постижения участници от няколко страни. Въдъновението от научното събитие намира реален израз в научната разработка *Theoretical issues in sign language research* на С. Фишър и П. Спайл, покриваща различни сфери на жестовата лингвистика, между които фонологията и синтаксисът се явяват приоритетни (Fischer & Siple, 1990). Разделите по фонология съдържат различни модели на представяне на фонологичната структура на жестовите единици, докато в синтактичните абзаци се обсъждат главно някои средства на пространствения деиксис – показателни местоимения и глаголи с лексикални значения на движение.

В началото на 80-те години на миналия век жестовият език се превръща в научен епицентър на международния изследователски интерес към лингвистичните явления. На третия научен форум по изучаване на визуалнокинетичните езици, проведен в Рим през 1983 г., участието на представителите на лингвистичната общност в събитието обхваща вече широк географски периметър. Подчертан образец за езиков и културен плурализъм е осигуреният симултанен жестов превод на 10 езика, предназначен за глухи изследователи (Stokoe, 1990, p. 4). През 2002 г. академичен екип от изявени лингвисти публикува първия по рода си научен труд *Modality and structure in signed and spoken languages*, в който се разглеждат ефектите от различните модалности (зрителна и слухова) върху структурата на визуалните и на звуковите езици – въпрос, който е бил категорично игнориран в пионерските години на изследване на динамичната и жива материя на жестовите езици (Meier et al., 2002).

Масивна творческа дейност реализират В. Сандлър и Д. Лило-Мартин по отношение на лингвистичния композит на жестовия език. Тяхната изчерпателна разработка *Sign language and linguistic universals* обхваща неговите основни компоненти: фонология, синтаксис и морфология (Sandler & Lillo-Martin, 2006). Проведеното лингвистично изследване възприема формалния подход спрямо синтактичния дял, за чието описание са приложени инструментите на генеративната лингвистика – модерна научна област, в която инспирират своите идеи и видни представители на българското езиковедство (Лакова, 2013). От научната продукция на по-новото поколение лингвисти специално внимание заслужава книгата на Д. Brentari *Sign Languages* (Brentari, 2010), която представлява една малка енциклопедия, представяща в три раздела историята и вариациите на различните жестови езици и тяхната структура. Неотдавна научен колектив обедини забележителни изследователи, чиито усилия и талант са възплътени във впечатляващия наръчник *Sign language: An international handbook*, който обхваща полето на жестовата лингвистика от всички ъгли на нейната същност и структура в 44 глави, диференцирани в 9 раздела (Pfau et al., 2012). Това е актуален пътеводител, който открива широк познавателен хоризонт за всеки изследовател, прегърнал вълната на интереса към уникалната природа на визуалните езици.

⁴ Използва се за обозначаване на хора, притежаващи своя идентичност и принадлежащи към общност, която се отличава със собствена култура и език.

В съвременната реалност проучването на жестовите езици се счита за прецизно разработена област от лингвистичното познание. В крупни европейски и американски университети са учредени съответни катедри и центрове. Библиографията, съдържаща произведения, в които е отредено подобаващо място на различни аспекти от структурата и функционирането на визуалните езици, включва няколко десетки хиляди заглавия. Направено е частично описание на граматичната и лексикалната структура на жестовите езици на Западна и Източна Европа, Северна и Южна Америка, Азия, Африка, Нова Зеландия и Австралия. Интензифицират се сравнително-типологичните изследвания на визуалните езици. Създават се корпуси⁵ от видеотекстове на различните жестови езици на глухите. Провеждат се конференции, чийто дискуссионен фокус са изцяло визуалните езици. На състоялата се в Мелбърн (Австралия) през 2016 г. Дванадесета международна конференция по теоретични въпроси в изследването на жестовия език (*International Conference on Theoretical Issues in Sign Language Research*) са реализирани презентации на повече от тридесет жестови езика с утвърден статус в световното пространство. Българският жестов език (БГЖЕ) като неразделна част от световния регистър на жестовите езици става предмет на изучаване сравнително скоро. Подобно на другите национални визуални езици, неговият статус на пълноценна и функционираща на различни равнища знакова система се утвърждава едва след разбиване на стигмата за примитивността на неговата същност и структура. През последните години се отбелязва активизиране на изследователската дейност, отразяваща научния стремеж на българските специалисти (лингвисти и представители на други академични сфери) към творческа дисекция на удивителното явление *жестов език* (Тишева и колегия, 2017; Лозанова, Стоянова, 2015; Съева и Стоянова, 2020; Балканска, Лозанова, Дионисиева, 2020; Цветкова-Арсова и колегия, 2020; Попзлатева, 2017). Появата на Сл. Лозанова на научната сцена с дисертационния ѝ труд *Семиотични аспекти на вербално-жестовия билингвизъм при деца с увреден слух* бележи началото на изследванията на естествената символна система със специфични елементи и равнища. Прилагането на модерни методи за лингвистичен анализ – корпус от текстове, композирани от 1295 жестови единици, „реализирани в диалогичен дискурс между глухи индивиди, за които жестовият език е първи език или езикът на първичната група“ (Лозанова, 2015, с. 29), съчетаването на количествени данни с качествена информация, както и използването на сравнителен подход към разглеждането на системите на българския език и българския жестов език позволяват извеждане на състоятелни изводи за езиковата природа на БГЖЕ, който функционира самостоятелно по собствени лексикални и граматични закони. Поставен е научен фундамент за проучване на езиковата същност на БГЖЕ и легализирането му като официален език на глухите хора в България. Последвалите промени в концепцията за БГЖЕ като кардинално различна от вокалния език естествена знакова система, придържаща се към свои лексикални и граматични норми, мотивират изпълнението на внушителен по размери изследователски проект през 2017 г. Той е подкрепен от Министерството на образованието и науката и финализира с кодифициране на жестови единици (5840) в официален речник – *Речник на българския жестов език* (Тишева и колегия, 2017). Начинанието е предшествано от публикуването на 14 тематични речника на БГЖЕ (във времеви диапазон: 1961 – 2011 г.), посочени в хронологичен порядък от Св. Съева и Ив. Стоянова (2020), чрез които може да се проследи участието на представителни фигури на българската научна общност в тяхната разработка. По-различен критерий към съставянето на лексикон от жестови знаци прилага опитен екип от специалисти, който в качеството на изходен лингвистичен материал използва фразеологични единици с разнообразна семантика (Стоянова, Лозанова, Велева, Иванов, 2016). Специфичните принципи и методология лежат в основата на композиране на речника, чието съдържание предстои да бъде допълнено и разширено. Своята визия за теорията на българския жестов език водещи експерти в българската лингвистика пренасят в получилия широк отзвук в академичното пространство монографичен труд *Теоретично описание на граматиката на българския жестов език* (Тишева и колегия, 2017). Окончателна верификация получава формулираната хипотеза за системността в употребата на средствата, изразяващи значения, съотнасящи се с граматични категории, както и за степента на граматикализация в българския жестов език. По неоспорим начин е потвърдено, че българският жестов език е достигнал равнище на автономна знакова система, следваща своя логика, правила и закономерности. Налице е философска дискусия за вариативната същност на жестовите знаци в хода на тяхната употреба, отразяваща системната връзка между

⁵ Корпусът от текстове на жестов език е емпирична база, която гарантира безценна помощ при конкретни лингвистични изследвания поради значително по-малкия разход на време за търсене на модели на изучаваното лингвистично явление, както по отношение на граматиката, така и в преподаването на езика.

мислене и език. Остава извън съмнение истинността на позицията за граматиката като „посредника, чрез който менталните структури се трансформират в езикови“ (Тишева и колегия, 2017, с. 170).

Постиженията на българските изследователи намират израз в поредица от методически разработки, включващи специализирано професионално съдържание. Една част от тях (*Методическо ръководство за обучение по български жестов език в предучилищна и начална училищна възраст*) е с фокус към технологиите за овладяване на БГЖЕ от глухи деца (в популацията на предучилищна и начална училищна възраст) в широк образователен контекст – „като първи и втори език, като средство за стимулиране на развитието при чуващи деца – през първите години от живота им и в приобщаващите условия на общообразователната среда“ (Балканска, Лозанова, Дионисиева, 2020, с. 6). Други (*Методическо ръководство за обучение на сляпо-глухи по български жестов език и алтернативни средства за комуникация*) са посветени на алтернативни методи и стратегии за обмен на информация, които се базират върху неконвенционалните начини за „представяне и възприемане на жестовия език“ (Цветкова-Арсова, Борисова, Парапанов, 2020, с. 55) в обучението на деца със сложна структура на нарушенията, каквато е сляпо-глухотата. Трети (*Методическо ръководство за подготовка на преводачи по български жестов език*) отразяват актуални методически аспекти за придобиване на професионални компетенции, свързани с извършването на специален вид качествен превод, който е в пълен контраст с превода на чуждите вокални езици по отношение на неговите типологични характеристики, на целите и задачите, на съдържанието на дейността на преводача по български жестов език и неговата професионална мисия (Съева и Стоянова, 2020).

Дългогодишните усилия на глухите хора в България за официално признаване на БГЖЕ и активното им сътрудничество с представители на различни социални и образователни институции за неговото развитие и разпространение се увенчават с успех. През февруари 2021 г. той получава юридически статут, определен чрез *Закона за българския жестов език*, който обезпечава социалната протекция на глухите и сляпо-глухите лица. Без преувеличение може да се твърди, че предприемането на такава сериозна стъпка е своеобразен лакмус за равнището на научната нравственост и културната чувствителност на социума. Естествено продължение на тази пилотна инициатива е организираната и проведената през октомври 2022 г. и първа по рода си в България Международна научна конференция за жестовия език, с номинация *Жестовият език в образованието и науката*. Презентациите на колоритни представители на академичната общност от САЩ, Канада, Европа, на българската научна колегия, на специалисти от регионалните центрове, специалните училища за деца и ученици с увреден слух, на членове от общността на глухите хора, както и дискуссионните панели на конференцията, ангажират вниманието на над 130 делегати и гости към въпросите за постиженията в изследванията на българския жестов език и други национални визуални езици. Представените успехи в сферата на БГЖЕ далеч не изчерпват научните заслуги на българските изследователи за развитието на лингвистичната теория и типология на визуалните езици като естествени човешки езици.

Родствена обусловеност между жестовите езици

Научно обосновано твърдение е наличието на родствени отношения между някои звукови езици, което означава, че тяхното етимологично начало се корени в един и същ общ прародителски език. Генеалогичната свързаност между тях се проявява във факта, че техните изконни минимално значими елементи (коренни морфемии и афикси) са в позиция на строго определена корелация, отразяваща закономерния характер на историческите звукови промени (Шиева, 2018). Наборът от свързани езикови системи, чийто обединяващ елемент е общият им произход от определен праезик, формира сплав, наречена езиково семейство.

Друг тип релация, възникваща между вокалните езици, е т.нар. ареално взаимодействие – езиците, функциониращи на една и съща или на съседни територии, демонстрират сходство, което може да се обясни с географската близост и дългосрочните езикови контакти. Интересни съвременни изследвания в тази посока предлагат български лингвисти, специализиращи в тази материя (Илиева, 2021; Сотирова-Милчева, 2021).

При жестовите езици се регистрира по-различен контекст. Неосветлен остава все още въпросът за критериите на описание и установяване на родствените връзки между тях, както и възможността за трансфер и използване на термина *езиково семейство* по отношение на различна от говоримия език субстанция. В хипотетичното поле се оказва и приложението на сравнително-историческия подход към визуалните езици в дизайна, в който е разработен за изследване на вокалните езици. Спрямо пространствено-кинетичните езици до този момент например липсва идентифициран аналог на регулярните фонетични съответствия, чието установяване е необходимо условие за верифицирането на родство между звуковите езици (Zeshan, 2013).

Оригинален метод за детекция на родствени позиции в сферата на вокалните езици е лексикостатистиката, чието съдържание кореспондира с компаративен анализ на базисния лексикон на два езика и определяне на броя на идентичните по етимологичен признак думи. Въпреки големия потенциал на метода за тълкуване на езикови явления лингвистите, които правят опит за неговата проекция върху изследване на свързаността между жестовите езици, се натъкват на редица проблеми. На първо място, някои от лексикалните единици в списъка на Swadesh (Swadesh list)⁶ не са релевантни на съвременните жестови езици. Например в него присъства дума с концептуалното значение на ВЪШКА, която не е включена в протокола с основни понятия, отнасящи се до градския език и култура на глухите хора. На втора позиция, указателят на Swadesh съдържа елементи, чието съвпадение може да се наблюдава в неродствени знакови системи, предвид използването на визуално мотивирани жестове (например лични и показателни местоимения, жестове със семантичен пълнеж на ТЯ, ХРАНЯ СЕ, ГЛАВА, УХО и др.). На трето място, в стандартизирания регистър на Swadesh липсват номинации, значими за общностите на глухите – ГЛУХ, ЖЕСТОВЕ, ДАКТИЛИРАМ и др. Генерирането на възможни решения за лингвистите при опериране с жестовите езици е в релация с адаптирането на обсъждания инструмент към тяхната специфика и уникалност (Woll, Sutton-Spence, Elton, 2004). Ефектите от взаимодействието на жестовите езици в контекста на интерперсоналната комуникация също остават в сянката на непроучените явления. Въпреки че, както отбелязва Zeshan (2013) – един от най-изтъкнатите специалисти в областта на типологията на жестовите езици, последните са динамични системи и очевидно лесно заимстват една от друга както лексикален, така и граматичен материал. Значителните промени в жестовия език не отнемат продължително време и следователно влиянието на езиковия контакт може да стане доста забележимо за сравнително кратък времеви период. Родствените отношения между някои жестови езици могат да бъдат проследени въз основа на документи, запечатали еволюционните механизми на тяхната поява, която, разглеждана в исторически план, е свързана най-често с откриването на училища за глухи. Разпространена практика било да се канят учители от друга държава, в която имало утвърдени от този тип училищни институции, както и разработени и апробирани методики за обучение на глухи деца. Преподавателите били носители на чуждия жестов език. Неговото взаимодействие с локалните системи за мануална комуникация на глухите жители в общността се явява благоприятна предпоставка за възникването на нов визуален език – генерира се процес на креолизация. Има хипотетичен вариант за еволюирането на американския жестов език от съприкосновението му с френския жестов език⁷ и по-ранно съществуващи местни разновидности на жестови идиоми. На свой ред американският жестов език рефлектира във висока степен върху много пространствено-кинетици езици по света в периода след Втората световна война.

В Световния атлас на езиковите структури (*The World Atlas of Language Structures*) са цитирани групи жестови езици, вероятно с общо родословно дърво (Таблица №1).

Таблица №1. Родствени позиции между някои жестови езици по Zeshan (2013)

Британски жестов език (British Sign Language) – австралийски жестов език (Auslan) – новозеландски жестов език (New Zealand Sign language)

Японски жестов език (Nihon Shuwa) – тайвански жестов език (Taiwanese Sign Language) – южнокорейски жестов език (South Korean Sign Language)

⁶ Инструмент, предложен от американския лингвист Морис Суодеш, за оценка на степента на родство между различните езици по признака *сходство* в диапазона на основната лексика. Това е класическа компилация от условно универсални концепции за целите на лексикостатистиката (количествената оценка на генеалогичното родство на езиците) и глотохронологията (датирането на езиковата дивергенция). Преводите на списъка *Swadesh* на набор от езици позволяват на изследователите да определят количествено взаимната свързаност на тези езици.

⁷ Френският жестов език е оказал значително влияние върху появата на редица други национални визуални езици. За българския жестов език все още липсват валидни документи, удостоверяващи неговата принадлежност към определено „езиково семейство“, въпреки съществуващата хипотеза, според която образува клъстер със словашкия, чешкия, унгарския, румънския и полския жестов език (Bickford, 2005).

Френски жестов език (Langue de Signes Française) – американски жестов език (American Sign Language) – руски жестов език (Russian Sign Language) – северен диалект на нидерландски жестов език (Nederlandse Gebarentaal (Nother dialect)) – фламандски жестов език (Vlaamse Gebarentaal) – квебекски жестов език (под влияние на френския и американския) (Langue des Signes Québécoise) – ирландски жестов език (Irish Sign Language) – бразилски жестов език (Lingua de Sinais Brasileira)
Германски жестов език (Deutsche Gebardensprache) – предполагаемо, други жестови езици в Европа и Близкия Изток – израелски жестов език (Israel Sign Language)
Шведски жестов език (Svenske Teckenspraket) – фински жестов език (Finnish Sign Language)
Американски жестов език (American Sign Language) – угандски жестов език (Ugandan Sign Language) – тайландски жестов език (Thai Sign Language) – кенийски жестов език (Kenyan Sign Language)
Италиански жестов език (Lingua Italiana de Segni) – аржентински жестов език (Lengua de Senas Argentina)
Китайски жестов език (Chinese Sign Language) – хонконгски жестов език (Hong Kong Sign Language)

Плътно се подчертава, че доказателствата за обвързаността на жестовите езици често имат случаен, непоследователен характер и категорично предполагат извършването на аналитични процедури особено като се има предвид обстоятелството, че всеки пълноценен визуален език може да възникне автономно, без проникването на чуждо влияние (Zeshan, 2013).

Количествени измерения на жестовите езици в съвременния свят

На съвременния етап в световен мащаб се регистрират над 170 жестови лингвистични системи. Посоченото число не може да се счита за окончателна. Един от аргументите е свързан с броя на визуалните езици, който, подобно на звуковите езици, е променлива и неустойчива величина: едни отмират, появяват се нови. Показателен пример за непостоянното количество е жестовият език на Нова Шотландия (*Nova Scotia Sign Language*), именуван още като *приморски жестов език* (*Maritime Sign Language*) – т.нар. *селски жестов език*, който е бил използван в югоизточната територия на Канада, а днес на практика е изчезнал поради идентифицирането на доминиращата част от глухите хора, населяващи тази провинция на Канада, с американския жестов език (Yoel, 2009). В същото време появата на *никарагуанския жестов език* илюстрира динамичния процес на пораждаване на нови пространствено-кинетични езици със собствен статут. В допълнение, при опита за установяване на точния брой визуални знакови системи възниква проблем, аналогичен на проблема с прецизиране на количеството звукови езици: избор на ясен критерий, по който да се уточни автономността на съответния език и диалектите, принадлежащи към същия език. По отношение на вокалните езици липсва универсално решение на казуса. Истината е, че във всеки конкретен случай се вземат под внимание различни социални и лингвистични фактори: национална и етническа принадлежност, самочувствие, самооценка, самоидентификация на носителите на езика, взаимна разбираемост на различни идиоми⁸ в езика и др. В контекста на визуалните знакови системи за преодоляването на проблема в контекста на визуалните знакови системи също няма еднозначно предписание. Jerson (1991) например описва два жестови езика, използвани в Индия: *селски индийски жестов език* (*Rural Indian Sign Language*) и *градски индийски жестов език* (*Urban Indian Sign Language*). В противовес на нейното становище Zeshan (2000) поддържа тезата за разпространението и функционирането на един и същ жестов език на територията на Индия и Пакистан, който тя обозначава като *индо-пакистански* (*Indopakistani Sign Language, IPSL*). Нейното изследване показва, че съществуващата политическа граница между Индия и Пакистан не поражда лингвистична бариера и по същество, жестовите езици в Карачи и в Ню Делхи споделят идентична форма и съдържание. При миграцията си от едната към другата държава глухите хора установяват взаимната разбираемост

⁸ *Идиом* – обобщаващ термин за обозначаване на различни лингвистични обекти: език, диалект, наречие, варианти на литературен език. Терминът е удобен за приложение по отношение на тези езикови обекти, които са с неясен, неопределен статус.

на езика от двете територии. Естествено е да се откриват диалектни вариации в IPSL, особено в планинските селски райони, но въз основа на критерия *Взаимно разбиране* Zeshan (2000) защитава своето твърдение за използването на един и същ жестов език в географското пространство на Индия и Пакистан. От друга страна, жестовите езици на Британия (*British Sign Language, BSL*), Нова Зеландия (*New Zealand Sign Language, NZSL*) и Австралия (*Australian Sign Language Auslan*) са взаимно разбираеми, но статусът на отделните езикови системи и различните им имена и абревиатури отразяват специфичната национална идентичност на техните носители.

Интересна находка представляват силно контрастиращите помежду си жестови идиоми, принадлежащи към един език. Такъв е примерът с *ирландския национален жестов език* (*Irish Sign Language*), използван от ирландската общност на глухите. До 50-те години на миналия век в училищата за момичета и момчета за глухи в Дъблин се е оперирало с две много различни по лексикален състав знакови системи (LeMaster, 1997). Несходствата били толкова силно изразени, че отсъствало взаимното разбиране между носителите на езика. Актуалните проучвания сочат, че напластените различия в жестовия език между представителите на двата пола, макар и в по-лека степен, намират проява и днес (LeMaster, 2003). Неизвестните или недостатъчно изследваните жестови идиоми също поставят в позиция на зависимост хармонизираното колекциониране на данни в световния регистър на визуалните езици. В представения литературен преглед от съвременни колоритни фигури в областта на жестовата лингвистика се откриват отделни свидетелства за различия с пределно силна проява между жестовия език, на който „говорят“ жителите в Лима, от този, използван от перуанците, населяващи планинските селски райони (Woll, Sutton-Spence, Elton, 2004, p. 18). Жестовите идиоми обаче никога не са били подлагани на специален анализ и следователно в списъка на пространствено-кинетиците езици има само един жестов език – *перуанският жестов език* (*Peruvian Sign Language*).

Териториална и социална вариация на жестовите езици

Общозвестен е фактът за разнородността на вокалните езици в териториален и социален контекст. Различните варианти на езика се обособяват в две основни категории. Към едната се отнасят териториалните диалекти, а другата включва неговите социални варианти или социални диалекти, номинирани още като социолекти. В зората на систематичното изучаване на жестовите езици изследователите забелязват техния нехомогенен характер, детерминиран от различните териториални единици и многообразието от социални групи носители. Неслучайно в първия по рода си речник на американския жестов език за обозначаване на голяма част от понятията неговите автори представят различни варианти на жестови знаци и обсъждат вероятността те да бъдат обусловени от социални и лингвистични фактори (Stokoe, Casterline, Croneberg, 1965). Вариациите се реализират на всички нива на езика. Класически образец за лексикални различия е американският жестов език (ASL), където понятия като например BIRTHDAY, PICNIC, HALLOWEEN се обозначават с различни жестови знаци. Фонологичните вариации могат да бъдат регистрирани във всички сегменти, композиращи визуално-кинетиците знаци – в конфигурацията на ръцете, движението, локализацията и ориентацията на дланта, а понякога дори и в немануалните маркери, които са неизменна част от вербално-жестовата продукция. Промени се откриват и по отношение на морфологичните и синтактичните компоненти на жестовите езици. Например в *афроамериканския народен английски език* (*African American Vernacular English – AAVE*) жестовият знак за спомагателния глагол (to) BE има неустойчива употреба в граматични конструкции от типа: HE IS MY BROTHER и HE MY BROTHER. Вариации се проявяват дори на прозодично равнище. Жестовите езици споделят общ набор от признаци, които встъпват в ролята на маркери на прозодични компоненти – удължаване на времето на позиционирания в пространството знак, позиция, движение, напрегнатост и продължителност на задържане на мускулатурата на лицето (мигане с очи), главата (кимане) и тялото. Масщабното сравнително проучване на прозодичната употреба на елемента *мигане с очи* в четири национални жестови езици (Brentari, 2010) – *хонконгски жестов език* (*Hong Kong Sign Language, HKSL*), *японски жестов език* (*Japanese Sign Language, JSL*), *швейцарски немски жестов език* (*Swiss German Sign Language, DSGS*) и *американски жестов език* (*American Sign Language, ASL*) – е само част от масив на дълбинните изследвания върху междуезиковите вариации на визуалните езици на ниво прозодична структура през последното десетилетие. Библиотечните фондове в световен мащаб изобилстват от литературни издания, посветени на проблема за териториалната и социалната нееднородност на визуално-пространствено-кинетиците езикови системи. В описателните граматични модели на националните жестови езици на Америка, Австралия, Нова Зеландия, Европа, Африка и Югоизточна Азия фигурират специални раздели, в които е отредено подобаващо място на вариативната природа на визуалния език (Valli,

Lucas, 2000; Sutton-Spence, Woll, 1999; Johnston, Schembri, 2010). Сред факторите, които пораждаат териториалната разнородност на жестовите езици, най-силен ефект проявяват отслабването на връзките и относителната териториална изолация на различни групи, формиращи определена езикова общност. Социалната нехомогенност на езика намира обяснение в тълкуването на сходни понятия като социални граници и социална дистанция. Вербално-жестовата продукция на глухите хора може да бъде крайно различна в зависимост от тяхната принадлежност към конкретна социална класа, пол, възраст, етнос, религиозна формация и др. По-голямото разнообразие в социума предполага по-високата честота на езикови вариации. В същото време степента на вариация на езика е обратнопропорционална на неговия социален статус: по-висок статус – по-малко варианти. За илюстрация, в австралийския жестов език присъстват два основни диалекта – северен (в двата щата *Нов Южен Уелс* и *Куинсленд*) и южен (в останалата част на Австралия), между които са открити доста отчетливи контрасти, проявяващи се например в използване на различни жестове, възплащавщи значенията на цветовете от спектъра, на темпорални отношения и др. По-възрастните носители (над 70 години) използват в много по-висока степен дактилни маркери в сравнение с другите възрастови групи нечуващи хора. Жестът HI (приеман като неформален поздрав) е по-типичен за мъжете, отколкото за жените, които предпочитат жеста HELLO (използван в официален контекст). Различия се регистрират при опериране с жестове за обозначаване на религиозни концепции от глухите хора, принадлежащи към различни религиозни деноминации (Johnston, Schembri, 2010). Афроамериканската общност на глухите в САЩ е създала свой собствен диалект на американския жестов език (Emmorey, 2002). Други лингвокултурологични проучвания наподобяват каталог от интересни примери за полово обусловени различия в ирландския жестов език (LeMaster, Dwyer, 1991; LeMaster, 1997). Въпреки идентифицираните контрасти във вариациите на визуалните езици се констатира особености, иманентно присъщи на общността на глухите хора. Особено значение в този контекст се придава на слуховия статус на семейството, в което се отглежда и възпитава глухото дете – чуващи или глухи родители; средата; възрастта, на която то е започнало да усвоява жестовия език. Изтъкнатите ключови обстоятелства рефлектират върху степента на владение на жестовия език от глухото дете и съответно върху организацията на собственото му вербално поведение. В подкрепа на изложените твърдения са получените резултати от проучвания на британския жестов език (BSL), които демонстрират забележителни разлики в езиковата експресия на лица от глухи и от чуващи семейства по отношение на оползотворяването на жестовото пространство (signing space), референтните средства на BSL и артикулацията (Sutton-Spence, Woll, 1999).

Други отчетливо доминиращи фактори са: характер на приетата в конкретен регион политика на училищно образование за глухите деца; философска и методическа позиция на специалистите, формиращи жестова компетентност; степен, до която разпространеният на съответната територия звуков език взаимодейства със жестовия език. Емпиричният материал, извлечен от изследователските корпуси, указва, че дори универсалната причина за езиковата нееднородност – териториалната изолация на отделни групи носители – се манифестира по специфичен начин в общността на глухите (Johnston, 1981). Наблюдава се много по-силно изразена маргинализация при отделни групи от общността на глухите в сравнение с тези, обособени в социума на чуващите. Общоразпространена практика е децата с увреден слух да посещават специализирани образователни заведения, които в съпоставителен план с обикновените детски градини и общообразователните училища разполагат с доста по-малък капацитет и са позиционирани на голяма дистанция едно от друго. Не е далеч и времето, в което на практика глухите хора нямаха възможност за осъществяване на междуличностна комуникация чрез жестов език от разстояние по обясними причини: визуално-кинетичните езици не притежават писмена модалност (освен условна символна система за записване на жестовете) и не могат да бъдат опосредствани от технически средства, предназначени за използване на слуховата модалност (например телефон). През последните години обаче перспективата за визуално общуване се появи благодарение на високоразвитите комуникационни технологии и администрирането на глобалната мрежа (Интернет). Интензивното навлизане на информационните технологии и социалните мрежи в жизненото пространство на глухите хора, както и мащабната инициатива за мобилност на младите (предимно) носители на езика пораждаат трансгранични възможности за комуникация, което създава реални предпоставки за естествено обогатяване на жестовия език чрез проникване на жестове от други национални визуални езици (Лозанова, Стоянова, 2015).

Заклучение

Представеното теоретично изследване беше с фокус към формиране на цялостна визия за жестовите езици като конвенционални системи за комуникация. Изложеният документален материал води към **изводи и обобщения**, които следват анализите в текста:

1. Глухите хора са били част от човешката еволюция от самото начало и вероятно винаги са използвали сложни визуално-кинетични комуникативни системи.

2. Докато научният интерес към жестовите езици датира от Просвещението, модерните лингвистични изследвания бележат своето начало едва през 1960 г. През годините изследователският периметър на жестовата лингвистика непрекъснато се разширява, а научната книжнина за визуалните езици нараства лавинообразно.

3. Лингвистиката на визуалните езици придава триизмерен образ на езиковата реалност. Дълбинното проучване на жестовите езици като равностойни на вокалните езици би могло да формира нов поглед към последните.

4. Въпреки че генетичните връзки между националните визуални езици са все още в сферата на хипотетичните твърдения, в много случаи те са логичен резултат от миграционните процеси, световната политика, както и от експорта на образователни системи. За българския жестов език все още липсват документирани набори от данни, потвърждаващи неговата принадлежност към определено „езиково семейство“. Съществува хипотеза за фигурирането му в клъстер заедно с националните визуални езици на Словакия, Чехия, Унгария, Румъния, Полша (Bickford, 2005).

5. Резултатите от изследванията, свързани със статистическия аспект на жестовите езици, също показват колебания при уточняването на техния брой. Световният регистър не съдържа изчерпателен списък на жестовите езици поради причини от разнороден характер. Продължават теренните проучвания за идентифициране на визуалните езици по света.

6. Присъща характеристика на много от жестовите езици е тяхната нееднородност в териториален и социален контекст. Актуалните изследвания позволяват да се идентифицират съществени диалектни контрасти между вариантите на визуално-кинетичните езици, детерминирани от териториалните и социалните граници на техните носители. Вариациите се реализират на всички равнища на визуално-кинетичния език като знакова система: фонологично (включително прозодично), лексикално, граматично.

7. Установяването на българския жестов език (БГЖЕ) като предмет на всеобхватен научен анализ е безспорен аргумент в полза на това неговите носители (глухите хора) да го възприемат като пълноценен език – индикатор за тяхната културна самоопределеност.

Естествените жестови езици, принадлежащи на общностите на глухите хора по света, имат своя идентичност и стойност, както и уникална и завладяваща история, която със сигурност заслужава да бъде изследвана.

БИБЛИОГРАФИЯ:

**Балканска, Н.,
Лозанова, Сл.,
Дионисиева, К. (2020)**

Методическо ръководство за обучение по български жестов език в предучилищна и начална училищна възраст. МОН, София, 238 с. (*Balkanska, N., Lozanova, Sl., Dionisieva, K. Metodicheskoto rakovodstvo po balgarski zhestov ezik v preduchilishtna i nachalna uchilishtna vazrast. MON, Sofiya, 238 s.*)

Илиева, Т. (2021)

Фразеологични изрази с опорна дума ‘кръст’ в български и в руски език. // *Езиков свят /Orbis Linguarum*, кн. 19.3, 2021, с. 7 – 18. (*Ilieva, T. Phraseological units with a head word ‘krast’ in Bulgarian and Russian. // Ezikov Svyat / Orbis Linguarum*, vol. 19.3, 2021, s. 7 – 18.)

Лакова, М. (2013)

Начало на генеративно-трансформационното описание на синтаксиса на българския език. Нови изследвания по генеративен синтаксис на българския език, С. : Академично изд. „Проф. Марин Дринов“, С., с. 17 – 30. (*Lakova, M. Nachalo na generativno opisane na sintaksisa na balgarskiya ezik, S.: Akademichno izd. “Prof. Marin Drinov”, S., s. 17 – 30.*)

Лозанова, Сл. (2015)

Семиотични аспекти на вербално-жестовия билингвизъм при деца с увреден слух. (Автореферат на дисертация за получаване на образователната и научна степен „доктор“). С., 46 с., достъпно на: <https://semiotics.nbu.bg/download/departamenti/semiotika/ph-d/slavina-lozanova-avtofererat-nbu-2015.pdf> (*Lozanova, Sl. Semiotichni aspekti na verbalno-zhestoviya bilingvizam pri detsa s uvreden sluh. (Avtofererat na disertatsiya za poluchavane na obrazovatelната i nauchna stепен „doctor“), S., 46 s., dostapno na: <https://semiotics.nbu.bg/download/departamenti/semiotika/ph-d/slavina-lozanova-avtofererat-nbu-2015.pdf>*)

- Лозанова, Сл., Стоянова, Ив. (2015)** Интеркултурни и социолингвистични особености на жестовия език в България. // *Научни трудове, Том 53, Кн. 1, СБ. А, Филология*, с. 290 – 302. (Lozanova, Sl., Stoyanova, Iv. Interkulturni i sotsiolingvisticni osobenosti na zhestoviya ezik v Balgariya. // *Nauchi trudove, Tom 53, Kn. 1, SB. A, Filologiya*, s. 290 – 302.)
- Стоянова, Ив., Лозанова, Сл., Велева, Д., Иванов, Ал. (2016)** Мултимедиен речник с български фразеологизми в подкрепа на обучението по български жестов език за хора с увреден слух. –В: Сборник доклади от Научна конференция с международно участие „Интердисциплинарни логопедични практики“, 4-6.11.2016, 164 – 169. (Stoyanova, Iv., Lozanova, Sl., Veleva, D., Ivanov, Al. Multimedien rechnik s balgarski frazeologizmi v podkrepa na obuchenieto po balgarski zhestov ezik za hora s uvreden sluh. –V: Sbornik dokladi ot Nauchna konferenciya s mezhdunarodno uchastie „Interdisciplinarni logopedichni praktiki“, 4-6 11. 2016, 164 – 169.)
- Лосев, А. Ф., Асмус, В. Ф. (2006)** Платон. Сочинения в четырех томах, Том 1. // Под общей редакцией А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса, с. 477. (Platon. Sochineniya v chetyreh tomah, Tom 1. // Pod obshtey redaktsiye A. F. Loseva i V. F. Asmusa, s. 477.)
- Платон (2006)** Сочинения в четырех томах, Том 1 (под общей редакцией А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса.) *Platon. Sochineniya v chetyrekh tomakh. Tom 1 (pod obshtchey redaktsiye A. F. Loseva i V. F. Asmusa.)*
- Попзлатева, Ц. (2017)** Въведение към речник на български жестов език. В: Речник на българския жестов език, МОН, София, с. 7 – 22. (Popzlateva, Ts. Vavedenie kam rechnik na balgarskiya zhestov ezik. V: Rechnik na balgarskiya zhestov ezik, MON, Sofiya, s. 7 – 22.) <<https://web.mon.bg/bg/100757>> (15.12.2022)
- Съева, Св., Стоянова, Ив. (2020)** Методическо ръководство за подготовка на преводачи по български жестов език. МОН, София, 343 с. (Saeva, Sv., Stoyanova Iv. Metodicheshko rakovodstvo za podgotovka na prevodachi po balgarski zhestov ezik. MON, Sofiya, 343 s.)
- Тишева, Й., Дачева, Г., Алексова, Кр., Стоянова, Ю., Жобов, В., Христова, В. (2017)** Теоретично описание на граматиката на българския жестов език. София, 176 с. (Tisheva, I., Dacheva, G., Aleksova, Kr., Stoyanova, Ju., Zhobov, V., Hristova, V. Teoretichno opisanie na gramatikata na balgarskiya zhestov ezik. Sofiya, 176 s.)
- Тишева, Й., Христова, В., Жобов, В., Дачева, Г., Алексова, Кр., Ангелкова, П., Попзлатева, Ц., Стоянова, Ю. (2017)** Речник на българския жестов език, МОН, София, 854 с. (Tisheva, I., Hristova, V., Zhobov, V., Dacheva, G., Aleksova, Kr., Angelakova, P., Popzlateva, Ts., Stoyanova, Ju. Rechnik na balgarskiya zhestov ezik, MON, Sofiya, 854 s.) <<https://web.mon.bg/bg/100757>> (15.12.2022)
- Цветкова-Арсова, М., Борисова, Д., Парпанов, Св. (2020)** Методическо ръководство за обучение на сляпо-глухи по български жестов език и алтернативни средства за комуникация, МОН, София, 388 с. (Tsvetkova-Arsova, M., Borisova, D., Parapanov, Sv. Metodicheshko rakovodstvo za obuchenie na slyapo-gluhi po balgarski zhestov ezik i alternativni sredstva za komunikaciya, MON, Sofiya, 388 s.)
- Bickford, J. A. (2005)** The Signed Languages of Eastern Europe. SIL International and University of North Dakota, 45 p.
- Brentari, D. (2010)** Sign languages. Cambridge Language Surveys. Cambridge, UK, and New York: Cambridge Univ. Press. 691p.
- Emmorey, K. (2002)** Language, cognition and the brain: Insights from sign language research. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum and Associates, 383 p.
- Fischer, S. (1973)** Two processes of reduplication in American Sign Language. *Foundations of Language*, 9, p. 469 – 480.
- Fischer, S. & Siple, P. (1990)** Theoretical issues in sign language research. Vol. 1, Linguistics. Chicago: Univ. of Chicago Press, 348 p.
- Harvey, E. (2008)** Deafness: A Disability or a Difference. // *Health Law and Policy*, 2(1), p. 42 – 57. <<http://digitalcommons.wcl.american.edu/hlp>> (12.03.2013)
- Пиева, Т. (2018)** A Diachronic perspective on suffix derivation of nouns in the Modern Bulgarian Language (Диакронен поглед към суфиксалната деривация при някои съществителни имена в българския език) // *International journal Knowledge: Humanities*. Knowledge in practice. vol.28.7, 2018. Skopje, p. 2203 – 2208. ISSN 1857-923X (print).
- Jepson, J. (1991)** Urban and rural sign languages in India. // *Language in Society*, 20, p. 37 – 57.

- Johnson, M. (1981)** A unified temporal theory of tense and aspect. // *Syntax and Semantics*, 14. p. 145 – 171.
- Johnston, T., Schembri, A. (2010)** Variation, lexicalization and grammaticalization in signed languages. // *Langage et société*, 131(1), p. 19 – 35. DOI: <<https://doi.org/10.3917/ls.131.0019>> (11.03.2020)
- Kendon, A. (2004)** *Gesture: visible action as utterance*. Cambridge: Cambridge University Press, 412 p.
- Klima, E. & Bellugi, U. (1979)** *The signs of language*. Cambridge, MASS: Harvard Univ. Press, 417 p.
- LeMaster, B., Dwyer, J. (1991)** Knowing and using female & male signs in Dublin. *Sign Language Studies*, 73, p. 361 – 396.
- LeMaster, B. (1997)** Sex differences in Irish sign language. The life of language: papers in honor of William Bright, ed. by J. Hill, P. J. Mistry, L. Campbell. Berlin, p. 67 – 86.
- LeMaster, B. (2003)** School language and shifts in Irish deaf identity. *Many Ways to Be Deaf: International Variation in Deaf Communities*. Washington, D. C.: Gallaudet University Press, p. 153 – 172.
- Meier, R., Cormier, K., Quinto-Pozos (2002)** *Modality and structure in signed and spoken languages*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press, 480 p.
- Pfau, R., Steinbach, M., Woll, B. (2012)** *Sign language: An international handbook*. Boston: Walter de Gruyter, 1125 p.
- Sandler, W. & Lillo-Martin, D. (2006)** *Sign language and linguistic universals*. Cambridge, UK: Cambridge Univ. Press, 547 p. DOI: <<https://doi.org/10.1017/CBO9781139163910>> (11.04.2021)
- Sotirova-Milcheva, N. (2021)** Abstract deverbal formations with bases of Greek. // *Езиков свят / Orbis Linguarum*, кн. 19.3, 2021, с. 89 – 96. (Sotirova-Milcheva, N. Abstract deverbal formations with bases of Greek. // *Ezikov svyat / Orbis Linguarum*, vol. 19.3, 2021, s. 89 – 96.)
- Stokoe W. (1960)** *Sign language structure: An outline of the visual communication systems of the American deaf*. Studies in Linguistics. Occasional Papers, vol. 8. Buffalo, N. Y.: University of Buffalo, 78 p.
- Stokoe W. (1990)** A historical perspective on sign languages research: A personal view. *Sign language research: Theoretical issues* ed. by C. L., Washington, D. C.: Gallaudet University Press, p. 1 – 8.
- Stokoe W., Casterline D., Croneberg C. (1965)** *A dictionary of American Sign Language on linguistic principles*. Washington, D. C.: Gallaudet College Press, 346 p.
- Sutton-Spence, R., Woll, B. (1999)** *The linguistics of British Sign Language: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, 316 p.
- Valli, C., Lucas, C. (2000)** *Linguistics of American Sign Language: An introduction*. 3rd ed. Washington, D. C.: Gallaudet University Press, 493 p.
- Woll, B., Sutton-Spence, R., Elton, F. (2004)** Multilingualism: The global approach to sign language. In C. L. (Ed) *The sociolinguistics of sign languages*. New York: Cambridge University Press, p. 8 – 32.
- Yoel, J. (2009)** *Canada's Maritime Sign Language: Ph.D. dissertation*. Manitoba: University of Manitoba, 331 p.
- Zeshan, U. (2000)** *Sign language in Indo-Pakistan: A description of a signed language*. Philadelphia/Amsterdam: John. Benjamins Publishing, 178 p. <<https://doi.org/10.1075/sll.3.2.10mei>> (20.01.2020)
- Zeshan, U. (2013)** *Sign languages. The World Atlas of languages structures online*, URL: <<http://wals.info/chapter/s9>> (28.02.2019)